

LUKA RIBAREVIĆ

HOBBSOV MOMENT: RAĐANJE DRŽAVE

Disput, Zagreb 2016, str. 251

Uz Kventina Skinera (Quentin Skinner) i Džona Dana (John Dunn), Džon Pokok (J. G. A. Pocock) jedan je od utemeljivača Kembričke škole istorije političke misli. Njegova monografija, *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* (1975), bez ikakve sumnje jedna je od najznačajnijih studija istorije političkih ideja objavljenih u dvadesetom veku. Pokok nas u uvodu svog dela upućuje na dva načina na koje koristi pojam „moment“. Prvi ukazuje na način na koji se formirala Makijavelijeva misao, njen idejni i istorijski kontekst, odnosno na višeslojnost rečnika i ideja koje su informisale firentinsku političku svakodnevicu. Druga se upotreba tiče konkretnog istorijskog trenutka, odnosno problema na koji određeni politički mislilac referiše u svom tekstu i koji nastoji da prevaziđe (Pocock 1975, vii–ix). *Hobbesov moment: rađanje države*, monografija Luke Ribarevića, profesora istorije političkih ideja na Fakultetu političkih znanosti Univerziteta u Zagrebu, ne sledi Pokokov klasik samo u svom naslovu. Ribarević se u svojoj knjizi bavi i jednim i drugim važnim momentom misli Tomasa Hobsa (Thomas Hobbes). Pored razmatranja idejnog korpusa koji je obojio istorijski trenutak u kome Hobs stvara, a koji engleski autor ugrađuje i nadograđuje u svojim spisima, Ribarević pridaje posebnu pažnju specifičnostima Hobsovog odgovora na ključni problem njegovog poznog dela: vezi između vlasti i slobode, odnosno zaštite i poslušnosti suverenoj vlasti u kontekstu engleskog građanskog rata. Hobsov odgovor prožima oba momenta u ideji države koja se razume kao oslonjena na suverenoj, apsolutnoj ali i predstavničkoj vlasti.

Hobbesov moment sastoji se od četiri celine. Prva celina tiče se idejnog i istorijskog konteksta Hobsove političke misli. Ribarević situira Hobsovu teoriju među četirma engleskim tradicijama političke misli, a to su apsolutizam, tradicija organičenja vlasti putem ideje *common law*-a, republikanizam, te teorija otpora i društvenog ugovora. Ribarević nam već na samom početku otkriva da je Hobs specifičan pobornik radikalnog apsolutizma, utoliko što je u svoju teoriju „ugradio elemente koji taj apsolutizam čine mogućim, ali ga istovremeno i ograničavaju“. (29) Razmatranje paradoksa ograničenog apsolutizma biće jedna od centralnih tema *Hobbesovog momenta*, a Ribarević uporišnu tačku za njegovo razumevanje prona-

lazi u šesnaestom poglavlju *Levijatana* – u Hobsovoj teoriji autorizacije. (31) Iako Hobs zauzima specifičnu poziciju među zagovornicima apsolutizma, njegov odgovor na tri tradicije ograničenja vlasti je jednoznačan. Hobs se tako oštro suprotstavlja konstitucionalizmu engleskih pravnika, a posebno Edvarda Kouka (Edward Coke), ali i republikanskim idejama slobode i mešovitog oblika vladavine (bilo da se njime zahteva ukidanje monarhije ili samo njeno ograničavanje). Na kraju, Hobsova taktika prisvajanja ideja pobornika ograničene vlasti i njihovog inkorporiranja u celinu, koja na koherentan način podržava sasvim suprotne zaključke, najvidljivija je u njegovoj verziji ideje društvenog ugovora, jednako podržanoj idejom prirodne slobode i jednakosti svih ljudi. Ribarevićevo razmatranje idejnog konteksta Hobsovog dela se ovim završava, a poslednje stranice prve celine posvećene su kratkom istorijskom pregledu relevantnih političkih sporova koji su prethodili građanskom ratu i Hobsovom odgovoru na njih. Prva tačka sporenja tiče se neprikosnovenosti svojine građana i ispravnosti oporezivanja bez dozvole parlamenta, pitanja koja su pokretali Parlamentarci poput Henrija Parkera (Henry Parker). Druga mreža sporova između krune i parlamenta bavi se složenim odnosom države i crkve – bilo da se radi o katoličkim uticajima na politiku, mestu Anglikanske crkve ili političkim posledicama verskih učenja neke od brojnih protestantskih denominacija.

Druga celina Ribarevićeve knjige naslovljena je „Logika i struktura izlaganja u *Levijatanu*”. Ribarević ovde (76) valjano opisuje Hobsov metod kao „rezolutivno-kompozitivan”, odnosno onaj po kome je „neki predmet spoznat onda kada ga je moguće rastaviti na njegove sastavne dijelove i zatim ga ponovo sastaviti”. Ovo je veoma vredno i tačno zapažanje, pošto nas upućuje na to da je logički niz Hobsovog argumenta („prirodno stanje, društveni sporazum i građansko stanje”) zapravo suprotnog smera od Hobsovog „redosleda otkrića” (76–77) koje započinje od nevolja građanskog stanja Hobsovog vremena, a završava se pretnjom prirodnog stanja. Uprkos ovom važnom uvidu, Ribarevićev argument u okviru „Logike i strukture” ipak sledi logički niz (ljudska priroda, prirodno stanje, prirodno pravo i prirodni zakoni, država). Ovo svakako jeste uobičajeniji način izlaganja i, iako Ribarević zaista insistira na „obrnutom” čitanju (posebno 93–95), stičem utisak da se moglo postići još više ukoliko bi se struktura druge celine Ribarevićeve knjige upodobila nelogičkom smeru argumentacije. S tim u vezi, ukoliko je jasno da Hobsova argumentacija ne sledi logički niz, bar neke od primedbi koje iznose autori, poput Džin Hempton (Jean Hampton) i Dejvida Gotjea (David Gauthier), postaju daleko manje ubojite. Ako je Hobsov čovek biće jezika, a ne samo strasti i razuma, kao što s pravom naglašava Ribarević (78–81), bogatstvo mentalnih predstava potrebnih za razumevanje potrebe za suverenom vlašću nikako ne može

da karakteriše pojedince u prirodnom stanju zamišljene kao ljude koji (još uvek) nisu spoznali političku vlast. Takođe, čak i da su Hempton i Gotjea u pravu kada tvrde da Hobsova teorija ima ozbiljne nedostatke pri (logičkom) „sastavljanju” političkog poretka, ovaj zaključak nije poguban po onog Hobsa koji više želi da ukaže na pogubne posledice raspada suverene vlasti nego što želi da pruži uvid u način na koji bi takva vlast mogla nastati.

Ukoliko do kraja pratimo „obrnuti” smer Hobsove argumentacije, videćemo da je njegovo delo pre jedno politički motivisano uputstvo o tome kako da razumemo svoj odnos sa drugim građanima i političkom vlašću nego što je antropološka studija o nastanku političke vlasti. Ribarević (104) nudi sličan zaključak na kraju druge celine knjige kada naglašava da Hobsov čovek nije „jedva ukrotiv nagonski mehanizam”, odnosno da je čovek „kao razumsko biće uvjetovano jezikom [...] zahvaljujući razumu i jeziku sposoban za uzdizanje do građanskog stanja mira”. Ovde ću izokrenuti Ribarevićev (105) uvid o „*mogućnosti* stupnjevitog konstituiranja čovjeka prirodnog stanja kao podanika” i dodati to da Hobsovu poruku čitaocu (članu poljuljanog građanskog društva koji je ranije spoznao prednosti mirnog života pod političkom vlašću, v. 93) samo može osnažiti mogućnost koja ostaje nakon analiza Hempton i Gotjea: da krajnja fragmentacija suverene vlasti *može biti* i put bez povratka. Na kraju, ukazao bih ukratko i bez dalje elaboracije na još dva važna uvida u ovom delu knjige: da građansko stanje „čini mogućom praktičnu primjenu prirodnih zakona” (102) i da Hobsovo „poimanje sigurnosti nije ograničeno na očuvanje života podanika” (107).

Ribarević pred kraj druge celine knjige navodi da se država kod Hobsa javlja kao „dvostruko impersonalna osoba, kao aparat vlasti različit i od podanika i od suverena” (106), tako najavljujući dva centralna poglavlja svoje knjige posvećena teoriji autorizacije i ideji ličnosti i predstavljanja. Treća celina posvećena je Hobsovoj teoriji autorizacije. Ovo veoma obimno poglavlje sastoji se iz tri dela koja su posvećena Hobsovoj ideji društvenog ugovora: prvi se tiče društvenog ugovora u delima koja pretihode *Levijatanu*, druga celina temeljno proučava istoriju ideje predstavljanja do istorijskog trenutka u kome je uticala na Hobsa, a treći deo se bavi društvenim ugovorom u *Levijatanu*. Predmet prvog dela su Hobsovi spisi *Elements of Law* i *De Cive* i tu autor kontrastira društveni ugovor iz ova dva dela sa ugovorom iz *Levijatana*. Glavna razlika je svakako u nepostojanju teorije autorizacije i predstavljanja i ovaj pregled Hobsovih argumenata pre *Levijatana* uspešno podvlači tu važnu činjenicu, uz oslanjanje na ranu Hobsovu upotrebu ideje (građanske, pravne) osobe (116–126). Druga celina je daleko obimnija i tiče se ideje osobe i predstavljanja pre Hobsa. Na nešto više od šezdeset stranica Ribarević izlaže

posebno vrednu analizu koja obuhvata razvoj ovih ideja od antičkog doba, preko njihovih srednjovekovnih crkvenih i građanskih razmatranja, pa sve do za Hobsa posebno politički značajnih razmatranja predstavljanja u engleskom parlamentu. Ova je celina značajna iz bar dva razloga. Prvi je taj što se prostire na oba značenja pokokovskog momenta: Ribarević istovremeno nudi uvid u razvoj važne ideje koja je informisala i Hobsa i njegove savremenike, ali ukazuje i na njenu aktuelnu političku upotrebu u parlamentarnim raspravama Engleske 17. veka. Drugo, sveobuhvatnost i detaljnost ovog Ribarevićevog razmatranja nadilazi svoje mesto u okviru *Hobbesovog momenta* i nudi sjajnu osnovu za neko obimnije istraživanje koje bi se bavilo samo ovom temom.

Završni deo treće celine posvećen je ideji osobe, predstavljanju i autorizaciji u *Levijatanu*. Ribarević ovde razvija tezu koju je najavio pri kraju druge celine svoje knjige (106), a to je da je poseban kvalitet Hobsove teorije u tome što razlikuje državu kao „aparatus vlasti” koji se ne može svesti ni na suverena ni na podanike. Hobs u XVII poglavlju *Levijatana* navodi da je država „jedna osoba”, a Ribarević se u razmatranju ove Hobsove ideje pre svega oslanja na verovatno najšire zastupljenu liniju argumentacije koju su utemeljila proučavanja Kventina Skinnera, a koju razvijaju autori poput Dejvida Ransimana (David Runciman) i Monike Brito Vieire (Monica Brito Vieira). Iako imam određene rezerve prema nekim aspektima ovakvih tumačenja, na primer prema izvođenju Hobsovog viđenja osobe iz ideje fiktivne osobe (*persona ficta*) i fiktivnog predstavljanja (Simendić 2011), opšti pravac Ribarevićeve argumentacije ovde je sasvim ispravan. Hobsova država je, po definiciji iz sedamnaestog poglavlja *Levijatana*, „ujedinjeno mnoštvo” i po tome je svakako različita od oba svoja konstitutivna elementa: i od mnoštva (podanika) koje ujedinjuje i od njihovog (suverena) ujedinitelja. Ipak, jezik kojim u šesnaestom poglavlju *Levijatana* Hobs opisuje vrste osoba može uneti određenu zabunu u razumevanju njegovog određenja države. Ribarević (167) s pravom navodi da Hobsova osoba može biti i predstavnik, ali i predstavljeni (sve dok je predstavljen). Dakle, suveren je osoba zato što predstavlja državu, a država je osoba koja postoji sve dok je suveren predstavlja. Na kraju, suprotno stavovima Parlamentaraca, podanici ili građani ne mogu se smatrati jednim telom pošto ne mogu biti ujedinjeni pre nego što budu predstavljeni, te njihovo postojanje kao ujedinjene osobe zavisi od toga da li postoji suveren koji ih predstavlja.

Razdvajanje osobe suverena od osobe države na koje nas Ribarević upućuje može ponekad navesti čitaoca da pretpostavi njihovu međusobnu (relativnu) nezavisnost i čini mi se da je nekada korisnije državu odrediti kao što to Hobs čini u uvodu u *Levijatan*: kao veštačkog čoveka (ne osobu) sastavljenog od pojedinačnih ljudi, a koga animira volja suverena. Ovakav

opis naglašava jedinstvo i međuzavisnost sastavnih delova više nego što je to slučaj sa posmatranjem države i suverena kao (različitih, ali ipak nužno povezanih) osoba ili pravnih lica. U ovakvom čitanju ideja osobe zauzima nešto drugačije mesto i, umesto da označava poseban pravni entitet, ona se približava svom etimološkom značenju na koje nas Hobs upućuje u XVI poglavlju i koje naglašava François Triko (François Tricaud): „lice”, „maska”, odnosno „person” u izrazu “to bear a person”. Ako je država maska i ako čoveka (ili grupu ljudi) koji je nosi zato smatramo suverenom, onda postaje jasno da su država i njen suveren neodvojivi. Takođe, ako je država maska koja nastaje tako što mnoštvo pojedinaca u cilju očuvanja mira poveruje u istu stvar (da je pojedinac sa kojim dele prirodnu jednakost sada nešto drugo u odnosu na njih, njihov suvereni predstavnik), postaje jasno da je država (pa i pojmovi „suveren” i „podanik”) nemoguća bez ovakvog deljenog uverenja mnoštva pojedinaca. Ovakav zajednički stav njenih članova utemeljuje državu.

Završna, četvrta, celina *Hobbesovog momenta* posvećena je trima stanovištima o Hobsovoj teoriji autorizacije koje nude Skinner, Hana Pitkin (Hanna Pitkin) i Hempton. Posebno se baveći argumentima Džin Hempton, Ribarević (200–202) nudi alternativu viđenju odnosa suverena i podanika kao podudarnom odnosu gospodara i roba i to kroz tri aspekta Hobsove teorije: pravo na kažnjavanje, utvrđivanje opsega slobode podanika i suverenih obaveza u odnosu na Boga. U završnoj celini svoje knjige Ribarević zaokružuje temu koju je uveo na samom početku *Hobbesovog momenta*, najavljujući Hobsa kao netipičnog apsolutistu i nastojeći da razreši paradoks Hobsovog ograničenog apsolutizma. Od početka Ribarević razvija složenu argumentaciju, situiranu među dvama aspektima pokokovskog momenta: istorijom ideje, njenom upotrebom i političkim problemima na koje ona nastoji da odgovori. To čini vešto, oslanjajući se na relevantnu literaturu i jednako uvažavajući dve važne škole istorije političke misli – Kembričku školu i autore okupljene na Sorboni koje predvodi Iv Šarl Zarka (Yves Charles Zarka) (193). Posle razmatranja metoda i strukture argumenta u drugoj celini knjige, Ribarević u trećoj celini proučava razvoj ideje osobe i predstavljanja, njenu upotrebu u političkom kontekstu Hobsovog vremena i konceptualno razdvaja suverena, državu i podanike. Ovo razdvajanje je neophodno kako bi autor u završnoj celini mogao da da sud o tome u kakvom se odnosu nalaze sastavni delovi Hobsove države i šta to znači za slobodu njenih građana. Ribarevićev odgovor je da Hobsov suveren nema odgovornost prema svojim podanicima, ali da ga prirodni zakoni i predstavnička priroda suverene vlasti usmeravaju pre ka tome da štiti slobodu svojih podanika, nego ka tome da je ugrožava. Ribarević je tu sasvim u pravu i na tragu je duhovite opaske Noela Malkolma (Noel Malcolm) koji, razmatrajući sličnu stvar, naglašava da „prirodnopravna

dužnost da ne jedemo otrovne bobice jeste dužnost da se ponašamo na određeni način prema bobicama, ali [da] to nije dužnost prema njima". (Malcolm 2002: 444) Prema tome, suverena sopstveni razum upućuje na saradnju sa podanicima, a ne na sukobe sa njima (209), a prirodni zakon mu sugerise da je za njegovo samoodržanje najbolje da „ispuni zadaću radi koje mu je povjerena vlast u državi” (210). Ribarević (206) sjajno uviđa da je Hobsova država zapravo instrument kojim se jača sloboda građana. Hobsova apsolutna vlast tako nudi ograničenu slobodu da bi sloboda uopšte bila moguća, dok apsolutna sloboda prirodnog stanja osuđuje pojedinca na najgori mogući život i, suštinski, apsolutnu neslobodu.

Hobbesov moment Luke Ribarevića je knjiga dostojna svog naslova. To je izuzetno vredna studija, jednako za one koji tek žele da se upoznaju sa nekim važnim (i ispravnim!) tumačenjima temeljnih tačaka Hobsove teorije, kao i za specijaliste koje zanima Hobsova ideja ličnosti i predstavljanja. Očigledno je da se iza ovog naslova krije istraživački poduhvat koji nadilazi njegov štampani obim i nadam se da ćemo što pre imati priliku da pročitamo i druge monografije u kojima Ribarević sledi pravce istraživanja koje je u ovoj knjizi postavio.

LITERATURA

Malcolm, Noel. 2002. *Aspects of Hobbes*. Oxford: Oxford University Press.

Pocock, JGA. 1975. *The Machiavellian Moment – Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton: Princeton University Press.

Simendić, Marko. 2011. „Hobsovo viđenje pravnog lica: persona ficta ili persona representata?” *Političke perspektive* 1–3: 59–77.

Marko Simendić

ILIJA VUJAČIĆ I BOJAN VRANIĆ (UREDNICI)

URUŠAVANJE ILI SLOM DEMOKRATIJE?

Udruženje za političke nauke Srbije
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 2016, str. 300

U rušavanje ili slom demokracije bila je tema međunarodne konferencije održane u Beogradu, u organizaciji Udruženja za političke nauke Srbije i Fakulteta političkih nauka, 24. i 25. rujna 2016. Svi autori i autorice koji su se u ovoj publikaciji uhvatili u koštac s temom krize demokracije slažu se da se demokracija nalazi pred značajnim i mnogostrukim prijetnjama, ali tim prijetnjama pristupaju iz različitih polazišta. Problemi demokracije se razmatraju na teoretskoj, filozofskoj i praktičnoj razini.

Teorijski radovi su poglavito u prvom dijelu zbornika, naslovljenom *Lica krize demokracije*. Pojavom izravne komunikacije, interneta i modernih komunikacijskih tehnologija svijet je postao globaliziran, te se u stvari smanjio jer su se njegovi pojedini dijelovi približili jedan drugome. O tome govori tekst „Problem legitimacijskog deficita u savremenoj demokraciji” Milorada Đurića, koji ističe globalizaciju kao silu koja je dominantna u stvaranju demokratskih deficita, „... globalni procesi proizvode i globalne probleme, čije rešavanje nadilazi kapacitete pojedinačnih nacionalnih država; da su samim tim izmenjeni uslovi funkcionisanja demokratskih poredaka, odnosno da se pojavljuje legitimacijski deficit, jer se krugovi onih koji donose odluke ne poklapaju sa krugovima onih na koje se te odluke odnose” (50). Globalizacijski procesi premještaju centre donošenja odluka izvan dosega jasne demokratske legitimacije. Političke procedure, piše autor, pretvaraju se u redovito održavane rituale koji su samo iluzija participacije, dok građani u stvari imaju malo ili nimalo utjecaja na odluke koje determiniraju njihovu zbilju. Takvi procesi dovode do klasičnih problema s kojima su suočene današnje demokracije, poput političke demobilizacije kao rezigniranosti građana da sudjeluju u političkim procesima zbog ideje o vlastitoj nemoći, ali posljedice mogu biti i daleko opasnije ukoliko se jave populističke opcije koje uspiju mobilizirati javnost obećanjima o brzinskim rješenjima i reformama, te potencijalno opasnim platformama.

U jeku ekonomske, društvene i humanitarne krize koja je potresla Europu i svijet, danas svjedočimo jačanju desnog populizma koji je nerijetko praćen snažnom nacionalnom retorikom, rasizmom i ksenofobijom koji dodatno doprinose jačanju antidemokratske retorike i rastakanju

demokracije. Konkretno primjere ovih pojava iznose u svojim tekstovima „Postoji li nova (mađarska) paradigma autoritarnosti?“, te „Globalna demokratska recesija i stanje političkih režima na prostoru bivšeg SSSR-a“, Alpar Lošonc i Boris Varga. Ove zemlje, tvrde autori, obilježio je snažni porast autoritarizma i s njim povezanih politika. Razvijene i konsolidirane demokracije, poput SAD-a, također su zahvaćene negativnim posljedicama sve većeg pomicanja k „državi sigurnosti“, o čemu piše Zoran Stojiljković u tekstu „Post(liberalna) demokratija, kapitalizam i kriza države“, ali, po njemu, najjače su ipak pogođene tranzicijske države s hibridnim, poluslobodnim režimima. Takve su zemlje podložnije šokovima zbog slabo razvijenih institucionalnih okvira, izostanka demokratske tradicije i slabo razvijenih gospodarstava te su sklonije regresiji u autoritarizam, iako se za njih smatralo da imaju najviše poticaja aspirirati k demokratizaciji kako bi osigurale mjesto kao priznati „igrači“ na međunarodnoj sceni. Međutim, upozoravaju autori, valja uzeti u obzir utjecaje međunarodne okoline unutar koje djeluju te države, te je lako zaključiti kako zemlje sklonije EU više rade na obrani i očuvanju demokratskih praksi i normi, dok zemlje pod većim utjecajem Rusije i Kine brže odustaju od nepopularnih demokratskih reformi koje nameće Zapad. Posebno je zabrinjavajuće da se takve pojave javljaju i u samom srcu Europe, u zemljama poput Mađarske i Francuske, unatoč njihovim snažnim vezama s Europskom unijom i njezinim *acquisem*. Nadalje, naslanjajući se na Đurićeve teze o problemima čiji su izvor globalizacijska kretanja, Stojiljković navodi kako su demokratski defeciti postliberalne demokracije, uključujući pražnjenje nacionalne države i propadanje socijalne države, osnaženi globalizacijom. To podrazumijeva snažnu primjenu tržišnih mehanizama unutar mehanizama vladavine, te na taj način premještanje upravljanja na podržavne nivoe, internacionalizaciju političkih režima i na kraju deetatizaciju politike, čime se vladanje pretvara u upravljanje. U tom procesu najviše ispaštaju radnici i sindikati zbog znatnog stupnja nesigurnosti koju donosi ovakav državni ustroj, stoga Stojiljković predlaže neke mehanizme za osnaživanje sindikata i radništva, te uspostavu novog sustava koji bi zamjenio liberalnu demokraciju pravednijim oblikom vladavine.

Ideju o takvom društvu iznosi Cirila Toplak u svom tekstu „Alternative predstavničkoj demokratiji: paralelizacija sustavne paradigme kroz heterotopije“, navodeći kako rijetko tko nije svjestan da je demokracija prihvatljiva jedino zato jer je najmanje loša od svih sustava vladavine. Međutim, naša nas politička zbilja, s obzirom na sve snažnije demokratske deficite, navodi na to da su nove demokracije konsolidirane oligarhijski ili su se u njih transformirale. Budući da je teško iz korijena promijeniti sustav možda treba razmotriti opcije koje nam omogućuju da prigrlimo našu stvarnost, ali je na neki način oblikujemo u skladu sa svojim potrebama. Ona to izvodi uz

pomoć heterotopije, pojma odnosno ideje koju je kreirao M. Foucault, koja označuje prostor koji funkcionira pod nehegemonijskim uvjetima, a razlikuje se od utopije i distopije jer označava realan, a ne imaginarni prostor, gdje se živi promjena. Ideja počiva na ignoriranju vlasti na isti način na koji vlast ignorira svoje građane, te paralelno s tim osmišljavanje institucija koje će skrbiti o potrebama građana, te s vremenom dovesti do gubitka legitimiteta vlasti. Građani ritualnu participaciju zamijenjuju samoorganiziranom participacijom i aktivno prisvajaju politički prostor iz kojega su do tada bili isključeni.

Nastavno na prvi dio, u kojemu su autori i autorice veoma sistematično ustanovili neke od glavnih prepreka ili prijetnji suvremenoj demokraciji, autori u drugom dijelu zbornika, *Slabljenje institucija u europskom kontekstu*, pišu o različitim institucionalnim konstrukcijama za osnaživanje i očuvanje demokracije, te ulozi EU u očuvanju demokracije.

Stavljajući naglasak na institucionalne manjkavosti Europske unije, autori u ovom dijelu definiraju problematiku promicanja demokracije stavljajući fokus, uglavnom, na zemlje Zapadnog Balkana. Zemlje poput Makedonije, Albanije, Crne Gore, Srbije i BiH potencijalne su nove članice Europske unije i meta budućih europskih integracija. Međutim, ove zemlje od uspostave samostalnosti potresaju različite strukturalne i institucionalne boljke za koje dosadašnji modeli europske integracije ne nude adekvatna rješenja. Stoga se u tekstovima drugog dijela detektiraju slabosti institucija i procedura u provođenju ili prezervaciji demokratizacije u navedenim državama. Radovi su napisani na engleskom i nude zanimljive studije slučaja, kao i neka druga teorijska rješenja za prilagodbu predpristupnog procesa, ali i unutarnjih uređenja zemalja Zapadnog Balkana kako bi bolje odgovorili na izazove s kojima su suočene. Tako, Zhidas Daskalovski piše o mogućnosti prevencije demokratskog nazadovanja u kontekstu kompeticije geopolitičkih aktera na Zapadnom Balkanu.

Jedan od glavnih problema u razvoju zemalja Zapadnog Balkana leži upravo u njihovim institucijama. Zemlje Zapadnog Balkana nisu napustile institucije prethodnih režima te krenule s izgradnjom novih već su u moderne demokratske sustave inkorporirale postojeće institucije i podvrgnule ih, u većoj ili manjoj mjeri, nekim preinakama. Kada se u obzir uzme kako su političke elite u navedenim državama uglavnom reformirane elite iz komunističkog režima ili članovi opozicije koji su djelovali u istom režimu, jasno je da su institucije pod snažnim utjecajem i kontrolom elita koje datira iz preddemokratskog razdoblja. To je važan faktor za razumijevanje slabosti i neefikasnosti postojećih institucija koje su neautonomne u odnosu na političke aktere, njihovi službenici podložni korupciji, te služe kao mjesta za zapošljavanje stranačkih podobnika. Na ovaj način institucije podrivaju pravni i demokratski poredak države koji bi trebale štiti,

te nisu u mogućnosti djelovati u javnom interesu. Osnaživanje tako ustrojenih institucija, što je uobičajena praksa EU, ne daje povoljne rezultate i one ne mogu biti nositelj promjene kakvu Unija želi vidjeti.

Kao odgovor na ovaj problem u svome tekstu „Direktna demokracija i vanjska politika Europske unije: lekcija iz Kalifornije”, Roozbeh B. Baker iznosi zanimljivu studiju slučaja Kalifornije s kraja 19. i početka 20. stoljeća, u kojoj pokazuje kako institucije, čak i kada su zakonski dobro postavljene, mogu biti izvor nestabilnosti. Stoga kao rješenje predlaže model sličan onome u Kaliforniji gdje se uvode alternativni centri moći u vidu aktivne participacije građana putem mehanizama direktne demokracije. Na taj bi se način omogućilo građanima da predlažu zakone, pa čak i ustavne amandmane koje smatraju potrebnima za boljitak države, a Europska unija bi mogla apelirati direktno na građane putem udruga civilnog društva i različitih javnih organizacija da izglasaju neke nužne reforme. Prednosti ovakvog pristupa su dvojake, povećava se demokratičnost povratkom donošenja odluka u ruke građana te porastom legitimiteta Europske unije u očima samih građana, jer bi onda Unija bila nositelj promjene u koordinaciji s građanima te bi se tako prisililo i same elite da poduzmu određene mjere kako bi zaštitile svoje položaje moći da usvoje i aktivnije promoviraju europske vrijednosti. Naglasak je upravo na transformaciji karaktera institucija, a ne na promjeni samih institucija. Ukoliko su postojeće institucije loše na temelju nekih unutarnjih pretpostavki, njihova rekonstrukcija ili nadogradnja neće donijeti promjenu jer će one nastaviti raditi po istim, nedemokratskim principima. Promjenom njihova karaktera, prema većoj inkluzivnosti one bi počele poticati odgovornije ponašanje kod političkih i ekonomskih elita, te tako postale efikasnije u obavljanju svojih zadaća.

Inkluzivnost bi se mogla postići, kako to u svom tekstu “Extractive Institutions in the Western Balkans” tvrdi Dušan Pavlović, zahtijevanjem odgovora na osam jednostavnih pitanja svaki puta kada se donese odluka o korištenju javnog novca (118–123). Navedena pitanje lakše će se postaviti i bit će na njih lakše odgovoriti ako su kontrolne institucije države i civilnog društva snažne, te ako im je omogućeno nesmetano djelovanje. A da ni neke starije članice EU nisu imune na političko presezanje u vremenima krize pokazuje tekst Themisa Tzimas, “The bending of constitutional norms in times of economic crisis: the Greek case”.

Zaključak je ovog dijela da bi Europska unija trebala razmotriti opcije prilagođavanja predpristupnog procesa s obzirom na stanje u zemljama Zapadnog Balkana vezano za strukturne i institucionalne izazove s kojima su one suočene. Kako bi osigurala jedinstvenost i sigurnost europskog kontinenta, važno je da u razumnom roku primi zemlje Zapadnog Balkana. Na primjerima Hrvatske i Slovenije vidljivo je kako su reforme na kojima

je inzistirala Europska unija pridonijele povećanju kvalitete većine institucija, posebice u odnosu na pravosuđe i borbu protiv korupcije. Iako su te zemlje i dalje suočene s dosta problema koji su karakteristični za balkanske zemlje, na dobrom su putu da u nastavku produbljivanja veza sa Europskom unijom naprave značajne iskorake u rješavanju tih problema. Europa bi trebala pažljivije i sistematičnije pristupiti budućim članicama u ovoj regiji kako bi detektirala probleme te primjenila kvalitetnija rješenja za transformiranje, a ne samo osnaživanje postojećih institucija. Treba, također, pronaći način za igranje aktivnije uloge u regiji kako bi osnažila svoju prisutnost u odnosu na nove vanjskopolitičke igrače sa kojima ima preklapajuće interesne sfere. Iako Europska unija ima snažnu mašineriju i znatna sredstva za provođenje prilagodbi ovih država za članstvo u EU, velika odgovornost leži i na samim nacionalnim elitama. One moraju prepoznati put europskih integracija kao cilj vrijedan slijeđenja, te uspostaviti nacionalni konsenzus između različitih političkih opcija kako bi se brže i efikasnije ispunjavali predpristupni kriteriji. Nažalost, zbog svih razloga koji su prethodno navedeni, malo je vjerojatno da će se elite odlučiti na takav smjer djelovanja bez snažnih vanjskih poticaja, većeg angažmana šire europske zajednice da odgovori na probleme vezane uz daljnje proširenje Unije na Zapadni Balkan, te naposljetku bez aktivne uloge građanstva putem organizacija civilnog društva pod patronatom Unije.

U posljednjem dijelu ovog zbornika autori su se posvetili raznolikim pojavama koje mogu dodatno oslabiti ili pokrenuti slabljenje već načelih institucionalno ispražnjenih demokratski uređenih država. Svi tekstovi bazirani su na studijama slučaja određenih pojava u tri zemlje, ovisno o temi to su Italija, Hrvatska i Srbija. Te tri države znatno se razlikuju s obzirom na svoje unutarnje uređenje i ustroj, te probleme s kojima su suočene, no kod svih se uočava određena razina opadanja demokracije ili inherentnih problema vezanih uz vladanje u skladu s demokratskim načelima. Iz toga iščitavamo da opasnost za demokraciju postoji čak i u konsolidiranim demokracijama sa dugotrajnom demokratskom praksom, te da ona nije povezana isključivo sa tranzicijskom prirodom određenih režima.

U tekstu Ane Milojević i Aleksandre Krstić, „Demokratizacija medija u Srbiji: Etika novinarske profesije posmatrana kroz analizu naslova u dnevnoj štampi”, važan naglasak stavljen je na medije kao izvor informiranja za građane koji naprosto nemaju dovoljno vremena kako bi se samostalno informirali o važnim pitanjima koja utječu na njihove živote. Kao takvi, pišu autorice, mediji su jedan od glavnih nositelja projekta demokratizacije pod uvjetom da imaju jasno razrađen etički kodeks struke, te moraju biti neovisni od političkih struktura i institucija kako bi mogli nepristrasno izvještavati o svim važnim pitanjima, te u javnu raspravu

uvoditi probleme važne za društvo u cjelini. Nažalost, tranzicijske zemlje suočene su s posljedicama kriminalno provedenog procesa privatizacije, putem kojega su mnoge institucije nominalno stavljene izvan djelokruga države, no ona je zadržala snažne utjecaje unutar njih, te je obuzdavanje slobode i neovisnosti institucija nastavljeno, samo na drugačiji način. Ako mediji, upozoravaju autorice, služe kao glasilo države oni su najčešće u službi vladajuće osobe, stranke ili koalicije te nisu u mogućnosti objektivno izvještavati. Takav položaj medija nerijetko se koristi kako bi se preuveličala uloga vladajućih, umanjilo probleme, diskreditiralo opoziciju i neistomišljenike, te u konačnici utjecalo na birače. Kada se tome pridoda da su državni mediji ovisni o novcu koji primaju iz proračuna dodatno se smanjuje njihova neovisnost u obavljanju svoje djelatnosti. Autorice, međutim, ističu da ni postojanje nedržavnih medija nije nužno rješenje ovog problema, s obzirom na prethodno navedenu privatizaciju mediji mogu biti vlasništvo grupa koje su usko vezane uz određene političke elite, te mogu djelovati kao njihova produžena ruka. Važno je, tvrde Milojević i Krstić, podizati svijest novinara o etici struke jer se jedino tako može osigurati nepristrasno izvještavanje o svim relevantnim pitanjima i problemima. Međutim, etika struke nerijetko pada u drugi plan jer da bi medij opstao on mora razvijati strategije za privlačenje publike. Posljedica ovih strategija je nerijetko žrtvovanje kvalitetnog novinarstva i novinarske etike koje zamjenjuje tabloidizacija i senzacionalizam. Neovisni mediji dodatno su izloženi financijskim pritiscima, posebice u situacijama kada mediji pod snažnom državnom kontrolom dobivaju velike novčane poticaje na račun svoje pristrasnosti u korist vladajućih elita. Takvi uvjeti rada srozavaju razinu kvalitete izvještavanja o relevantnim pitanjima na temelju kojih bi građani trebali formirati mišljenja o bitnim dnevno-političkim temama. Rješenje ovog problema u europskom kontekstu obuhvaćeno je predpristupnim kriterijima, ali autorice smatraju da bi na njega trebao biti stavljen snažniji naglasak kada su u pitanju zemlje Zapadnog Balkana. Jedino će putem neovisnih medija, zaključuje se u tekstu, građani moći pojmiti svoju političku zbilju, te na taj način donijeti valjan sud o djelovanju elita u svojoj zemlji.

Humanitarne krize u vidu masovnih migracijskih valova s Bliskog istoka također utječu na stanje demokracije, o čemu se govori u tekstu Siniše Tatalovića i Ružice Jakešević, „Migracijska kriza u Europi i Hrvatskoj: politike integracije migranata”. Kako se tvrdi u tom tekstu, migracijska kriza je poslužila sve snažnijem zagovaranju jačanja moći egzekutive na račun zakonodavne vlasti kako bi se „adekvatnije” odgovorilo na novonastale prijetnje. Isti problem odrazio se na cjelokupni europski kontinent, te je potaknuo jačanje ekstremne desnice i uzrokovao porast nacionalističkih težnji koji može biti izrazito opasan, posebice u slabo

konsolidiranim demokracijama. Mnoge države u regiji uspjele su se othrvati potrebi za sekuritizacijom pitanja migracija i uspješno su se oduprle napadima na demokratski poredak, no u nekim je zemljama prevlast izvršne grane vlasti postala permanentno stanje koje sputava daljnji razvoj demokracije. Najčešće, umjerene vladajuće koalicije stvaranjem atmosfere straha posežu za instrumentima svojih protivnika kako bi prestrašile birače koji bi im zauzvrat trebali dozvoliti odriješene ruke za rješavanje ugroza. Suprotstavljena opcija najčešće je gora, nastala upravo na valu svih suvremenih problema, nerijetko nacionalistička i euroskeptična. Stoga su građani suočeni s biranjem između dva zla, u kontekstu čega dolazi do opadanja razine demokracije čak i kod konsolidiranih sustava. Primjer ovih zbivanja daje nam i Radivoje Jovović u tekstu „Nedemokratske tendencije izbornih pravila savremene Italije: berluskonizam bez Berluskonija”. Hrvatska se u tom kontekstu dosta dobro snašla, pišu Jakešević i Tata-
lović. Uspjela je odoljeti pozivima da se pitanje migracije sekuritizira, te da se na teren pošalju snage sigurnosti kako bi se osigurao teritorij. Donešena je odluka da se pitanje migranata stavi u sferu humanitarizma, te je u kontekstu šire europske zajednice veoma humano i suvereno riješeno bez većih posljedica za sustav vladavine, te bez zabilježenih ozbiljnijih incidenata tijekom naj snažnijeg priljeva migranata.

Izazovi globalnog kretanja ljudi, robe i kapitala osjećaju se i u domeni urbanog planiranja, o čemu piše Snežana Đorđević u radu „Džentrifikacija kao nova urbana strategija i oblik krize liberalne demokratije u globalizovanom svetu”. Zahtjevi tržišta stvaraju potrebu za kreiranjem nove vrijednosti prenamjenom javnih površina, te rušenjem starih i izgradnjom novih, modernih stambenih kompleksa. Tržište se u ovom procesu vodi logikom maksimizacije profita i efikasnosti koji u obzir uzimaju samo interese bogatijih slojeva društva, te ekonomskih sektora koji su s njima povezani. To se naziva procesom gentrifikacije, a taj proces, ističe autorica, ne vodi računa o cjelokupnoj zajednici i njezinim širim interesima, te je u tom kontekstu nepravedan. On nerijetko podrazumijeva raseljavanje nepodobnog dijela stanovništva, uz minimalne naknade, kako bi se nekom zemljištu osigurala veća tržišta cijena. Neželjeni stanovnici najčešće se relociraju na rubna područja gradova što im otežava dolazak do posla, te ih nerijetko stavlja u okruženje koje je lošije od onoga u kojemu su prethodno živjeli, čime dodatno umanjuje njihove životne šanse, kao i osjećaj uključenosti u zajednicu. Ovo razdvajanje stanovništva utemeljeno je na socijalnom statusu te se u procesu getoizacije siromašnih gubi realna slika o stvarnim problemima cjelokupne zajednice. Budući da se uspjeh demokracije zasniva na jednakosti šansi, pristupa radu, informacijama i slično, jasno je da je ovakva politika urbanog razvoja veoma štetna za razvoj demokracije. Autorica zato zagovara uključivanje manjih lokalnih jedinica,

organizacija civilnog društva i građana direktno u procese donošenja odluka ili barem njihovu veću transparentnost kako bi bili sigurni da su one donešene u svrhu javnog dobra a ne partikularnih interesa. Istovremeno, smatra autorica, država bi morala, u suradnji s jedinicama lokalne samouprave, raditi na razvoju obrazovnih i uslužnih institucija kako bi stvorila približno jednake uvjete za sve svoje građane neovisno o njihovom mjestu prebivališta.

Kao u nemalom broju tekstova obuhvaćenih ovim zbornikom, i u tekstu Zorana Lutovca „Evropska unija i ishodi demokratizacije u Srbiji” naglašava se pozitivna uloga EU kao dobrog mehanizma za aktivaciju demobiliziranog stanovništva i stvaranje legitimnih, ali alternativnih izvora moći, uz pomoć kojih se može zaobići odgađanje reformi zbog neefikasnih institucija ili nevoljnosti elita da provedu promjene. Jedna od važnih stvari na kojima inzistira EU, a koja doprinosi razvoju demokracije, jest posvećenost regijama i proces regionalizacije. Vojvodina je primjer regije koja je dugo vremena baštinila ideju o autonomnom identitetu unutar šireg konteksta Srbije, o čemu piše Duško Radosavljević u tekstu „Izbori 2016. godine i (totalni?) poraz autonomnaške ideje u Vojvodini”. Pojačana centralizacija države, u kombinaciji s izbornim sustavom koji povlašćuje vladajuće strukture, te etablirane političke aktere, onemogućili su, smatra autor, postizanje većeg stupnja autonomije u Vojvodini. Radosavljević također ističe i da su se mnoge političke opcije zalagale za autonomnašku ideju, ali da su se izgubile u pokušajima da osiguraju moć i vlast koju su dotada uživale. Regionalizacija je veoma važan aspekt europskog identiteta, te će biti zanimljivo vidjeti može li se, u kontekstu približavanja Srbije Europi, pojaviti neka politička opcija koja bi jasnije zauzela regionalnu poziciju u odnosu na centar moći u Beogradu, a da istovremeno osvoji simpatije lokalnih birača. Izostanak ove opcije, smatra autor, može se pripisati cjelokupnom stanju u Europi, a posebice u Srbiji, uzrokovano mnogobrojnim krizama koje u posljednjih nekoliko godina potresaju kontinent. Takvi pritisci kod nedovoljno konsolidiranih demokracija ostavljaju velik prostor za populističku ili nacionalističku retoriku. Usredotočenost Unije na regije pokušaj je stvaranja podnacionalnih jedinica koje imaju svoja tijela i institucije kojima bi trebalo povjeriti rješavanje određenih pitanja i osigurati dostatan stupanj autonomije. Na taj se način države decentraliziraju, te se građani lakše aktiviraju i uključuju u stvarno djelovanje unutar zajednice. Također, na taj se način, do neke mjere, mogu odvojiti regionalne institucije od utjecaja vladajućih elita što doprinosi smanjenju korupcije, klijentelizma i nepotizma, te kao rezultat proizvodi bottom-up razvoj demokratičnosti, dojam efikasnosti zbog vladavine „čvrstom rukom”. Srbija ima još mnogo posla na svome putu prema Europi, možda će važnu ulogu na tome putu,

nada se autor, igrati upravo alternativni centri moći koji bi se mogli pojaviti u regijama gdje beogradske elite nemaju toliko snažan direktan utjecaj.

Ovim zbornikom radova detaljno su i kvalitetno obrađeni mnogi aspekti problema suvremene demokracije. Iako je problematika uglavnom poznata, autori daju dobar uvid u detalje problema i nude neka rješenja, koja iako možda, u većini slučajeva, nisu revolucionarna svakako jesu pragmatična i, uz kvalitetnu primjenu i podršku, mogli bi polučiti veoma pozitivne rezultate. Svakako je pohvalna razina na kojoj su provedena istraživanja tijekom izrade radova unutar kojih su izrađene studije slučaja koje na jasan način prezentiraju čitatelju problematiku o kojoj se govori. Važno je naglasiti da iako situacija za demokraciju, s obzirom na mnoga zbivanja u svijetu, nije idealna, čak i slabo konsolidirane demokracije, poput onih na Zapadnom Balkanu, nastavljaju slijediti njen put. Uz adekvatnu suradnju s međunarodnim akterima i susjednim zemljama koje su uspješno izvršile svoje obaveze na putu demokratizacije i pridruživanja Europskoj uniji može se postići mnogo. Dijalogom i suradnjom može se potaknuti promjena, ali oko nje se treba dodatno angažirati. Zemlje članice EU koje se i same nalaze na Zapadnom Balkanu trebale bi se aktivnije uključiti u ulogu medijatora između svojih susjeda i Europske unije jer su bolje upoznate sa situacijom „na terenu”. One na taj način mogu pridonijeti boljem razvoju svojih susjeda, od čega bi nesumnjivo imale koristi, te se istovremeno istaknuti unutar Europske unije kao vrijedne članice zajednice koja počiva na solidarnosti, koje se ne susprežu preuzeti svoj dio odgovornosti. Uz pomoć Hrvatske i Slovenije, Europska unija mogla bi u kraćem roku prilagoditi svoj pristup na buduće zemlje članice kako bi efikasnije utjecala na strukturne i institucionalne probleme koje je potrebno riješiti na putu do daljnjeg proširenja. Takav aktivniji angažman Unije pridonijeo bi stabilizaciji regije jugoistočne Europe, kao i razvoju zemalja ove regije. Bez njezina aktivnijeg upliva teško je očekivati da će promjene biti brze i bezbolne, a upitno je i koliko će u konačnici biti efikasne. Unatoč svim metodama benchmarkinga koji se primjenjuju, nema jasnog poticaja za buduće članice da se one ozbiljnije uhvate u koštac s ispunjenjem predpristupnih kriterija. Kako bi se osigurala demokratskost tih država važno je aktivnije uključivanje u mobilizaciju stanovništva, stvaranje boljeg imidža EU, te naposljetku kvalitetnije informiranje. Sve je to moguće ostvariti ukoliko se Europa posveti tome u skladu s načelima na kojima je izgrađena.

Bruno Martić

GIACOMO D'ALISA, FEDERICO DEMARIA, GIORGOS KALLIS (UR.)

ODRAST – POJMOVNIK ZA NOVU ERU

(PREV. S ENGLESKOG MIRTA JAMBROVIĆ)

Institut za političku ekologiju,
Fraktura, Zagreb, 2016, str. 365

Otkako smo zakoračili u 21. stoljeće, sve se češće govori o nedostacima postojeće političko-ekonomske paradigme utemeljene na rastu, dakle: akumulaciji kapitala, eksploataciji resursa, naglašenoj dinamici u pogledu cirkulacije ljudi – prostorno i po pitanju posjedovanja kapitala ove ili one vrste – te svekolikoj konfliktnosti koja prožima društvene odnose, pri čemu se polako razgrađuju tradicionalne spone i obrasci ljudske solidarnosti i određenih oblika *društvenosti*. Imajući to na umu, počinjemo propitivati koje su nam alternative dominantnoj paradigmi o čijem se putu i perspektivi sve češće izražavaju sumnje. U posljednje vrijeme sintagma *održivi rast* se poprilično etablirala u javnom diskursu, no čini se da nam je većini pojam nekako nejasan, maglovit, preopćenit.

Tu, međutim, na scenu nastupa jedna veoma važna knjiga, *Odrast – pojmovnik za novu eru*, koja nas uvodi u jedan novi politekonomski diskurs čije se korijenje polako ali sigurno hvata javnim prostorom, čemu i mi građani svjesno ili nesvjesno te u većoj ili manjoj mjeri pridonosimo. Zbornik, koji su uredili mladi istraživači na Autonomnom sveučilištu u Barceloni, sadrži 52 manja poglavlja koja su podijeljena u četiri dijela. U prvom dijelu predstavljeni su pristupi proučavanju odrasta iz raznih akademskih disciplina, u drugom su opisani pojmovi koji čine jezgru nove paradigme; u trećem su primjeri djelovanja i postojećih praksi koje su u skladu ili mogu voditi odrastu, a u četvrtom se predlažu konstruktivni savezi s idejno bliskim pokretima. Predgovor hrvatskom izdanju napisali su profesorica na Fakultetu političkih znanosti Danijela Dolenc i Mladen Domazet, direktor istraživanja u Institutu za političku ekologiju. Osnovne sastavnice, tj. fundamentalni koncepti knjige uzeti zajedno, čine jednu novu paradigmatšku, manje ili više cjelovitu i koherentnu osnovu za svojevrсни *iskorak*, odnosno *promjenu svijesti* i, posljedično, praktičnu (re)produkciju političkih i ekonomskih obrazaca cjelokupnog života. Naime, zajednički nazivnik većeg dijela transformacije o kojoj je riječ jest svojevrсна sprega na relaciji ekonomija-ekologija-politika koja bi u novim okolnostima trebala biti prožeta jedinstvom u kojem je svaka pojedina komponenta nerazdvojiva od ostale dvije. Naime, već

samim čitanjem naslova poglavlja (kao i potpoglavlja unutar njih) dâ se naslutiti da je sadržaj usmjeren prema važnosti njihovog konceptualnog i praktičko-funkcionalnog sjedinjavanja. To je, dakle, suštinska narav središnjeg pojma nove paradigme – *odrasta*; ekonomija, ekologija i politika kao instrumenti koji bi ljudskom rodu trebali poslužiti u izgradnji boljeg, što će reći, prosperitetnijeg svijeta. Suprotno *rastu*, teži se *odrastu*, dakle novim oblicima i načinima življenja, privređivanja i promišljanja življenja. U tom se pogledu naglašava važnost ekološke održivosti i veće društvene pravednosti. Također, knjiga nam prikazuje heterogenost tradicijskih i disciplinarnih usmjerenja pojedinaca i grupa koji participiraju u novoj paradigmi. Unatoč možebitnim razlikama u pogledima na pojedine stvari, ovaj kompendij nam daje do znanja kako te razlike nisu nepomirljive, već suprotno; takva raznovrsnost potiče i dinamizira duh zajedništva i suradnje, a takav način razmišljanja i djelovanja najbolji je garant da će se željene promjene moći dogoditi i ukorijeniti. Uostalom, svi uključeni u kreiranje nove paradigme imaju isti, zajednički cilj.

Suprotno mogućem početnom dojmu o knjizi kao utopističkoj i futurističkoj literaturi, ona je zapravo dobrim dijelom činjenično utemeljena u pojedinim u manjoj ili većoj mjeri isprobanim idejama i eksperimentima. No nova paradigma je – premda na vidiku – još uvijek nešto što se mora potvrditi i etablirati u čemu će vremenski faktor, dakako, imati odlučujuću ulogu. Nacrti, ideje i teorijska podloga su tu, jedino još preostaje dokazati se u praksi, tj. oživotvorenju tih plemenitih i – moglo bi se reći – emancipacijskih vizija. Stoga *Odrast* – pojmovnik za novu eru svakako predstavlja značajan doprinos razjašnjavanju, senzibiliziranju, ali i popularizaciji teoretsko-znanstvene i praktične dimenzije ove izrazito važne evolucije u tijeku.

Bojan Delević